

Цубенко В. Л. Из истории вопроса об учебно-методической работе в Одесской школе десятников строительного дела (1891-1916)

На основе архивных материалов автор исследует тенденции организации учебно-методической работы в Одесской школе десятников строительного дела. Характерной особенностью обучения в школе десятников было постоянное совершенствование методики преподавания и активное продвижение передовых методов обучения, нетрадиционных форм учебно-воспитательной работы. Утверждается, что происходил процесс трансформации содержания учебно-методической работы на основе наполнения программы обучения новыми предметами, увеличения количества часов на их преподавание.

Ключевые слова: Одесская школа десятников строительного дела, десятник, предмет, программа.

Tsubenko V. L. From the history of the issue of the educational-methodological work in the Odessa school of the foremen of the engineering construction (1891-1916)

On the basis of archival materials, the author examines trends of the organization of educational-methodological work in the Odessa school of the foremen of the engineering construction. A characteristic feature of studying in the school of the foremen was constant improvement of teaching methods and the active promotion of the newest methods of education, non-traditional forms of educational work. It is stated that there was a process of transformation of the content of educational-methodological work on the base of filling the program with new subjects, increasing the number of hours for their teaching.

Keywords: Odessa school of the foremen of the engineering construction, foremen of the engineering, a subject, program.

УДК 94(477)"1914/1918"-054.73

Л. М. Жванко

ПРОБЛЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті, підготовленій на основі нових архівних джерел та періодичних видань, проаналізовано основні аспекти проблеми працевлаштування біженців Першої світової війни, які знайшли тимчасовий притулок в українських губерніях. Було доведено, що основним заняттям цієї нової категорії українського соціуму стала праця в сільському господарстві. Також виокремлено психологічні чинники, що впливали на здатність біженців працювати.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, працевлаштування, українські губернії.

Перша світова війна зруйнувала звичне середовище пересічної людини, спричинила до появи значної кількості біженців. Особливого розмаху біженство мало на теренах Російської імперії, а відтак це явище охопило й усі українські губернії, що входили до її складу. Звернення до тематики маленької людини в умовах триваючої Великої війни є актуальним в переддень століття цього військового конфлікту. З іншого боку важливим є вивчення історичного досвіду є важливою умовою, оскільки і вже ХХІ ст., відмірявши лише свій перший десяток, устигло отримати назву «століття біженців» [1], а міські нетрі з мігрантами стали неодмінним атрибутом краєвидів сучасних європейських мегаполісів. Проблема вимушено переселених осіб є настільки глобальною, що з 2002 р. навіть відзначається Всесвітній день біженця. У рік його запровадження Генеральний секретар ООН Кофі Аннан закликав завжди пам'ятати, що: «... одного дня кожен із нас може постукати в чиї-небудь двері, прохаючи про допомогу» [2, с. 1].

Вивчення історії біженців Першої світової війни у сучасній українській історіографії переживає період свого піднесення. При цьому уже підготовлено роботи як узагальнюючого характеру [3-4], так і праці, що висвітлюють життя біженців на мікрорівнях тогочасного соціуму [5], [6]. Натомість окремі аспекти проблематики вимагають своєї конкретизації. Серед таких слід назвати й проблему працевлаштування евакуйованих. Дослідження проблематики працевлаштування біженців Першої світової війни в українській історіографії висвітлюється, головним чином, на рівні сюжетів у спеціальних роботах присвячених цьому військовому конфлікту та власне історії самих біженців. Наприклад, Б. Заброварний та О. Михайлюк, автори праці «Українське село в роки Першої світової війни», спробували визначити кількість біженців, зайнятих на сільськогосподарських роботах [7]. На сторінках фундаментальної двохтомної праці «Історія українського селянства: нариси» також звернено увагу на використання біженців у сільському господарстві, як не зовсім дієвій альтернативи щодо заповнення порожньої ніші мобілізованих на фронт чоловіків [8]. Українські дослідники Ф. Турченко та Г. Турченко зробили спробу проаналізувати цей процес у контексті історії південних регіонів України початку ХХ ст., відзначаючи, що праця біженців не набула широкого використання у сільському господарстві регіону, оскільки ті були більше зайняті у промисловості [9, с. 104].

На особливу увагу заслуговує робота сучасних польських істориків з університету імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні М. Коженювського, М. Мондзика та Д. Тарасюка, присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни [10]. На її сторінках дослідники

розглядають процес пошуку праці польськими біженцями, розселеними, серед іншого, і в українських губерніях [11, с. 158-160]. Відтак метою запропонованої публікації є аналіз різних аспектів проблеми працевлаштування біженців у роки Першої світової війни, які перебували в евакуації на українських теренах, виокремлення психологічних чинників, що впливали на бажання цих людей щодо пошуку роботи.

Перш за все слід зробити кілька загальних зауважень щодо бачення біженства владою Російської імперії. Для неї це явище у таких небачених масштабах, стало наслідком, з одного боку, цілеспрямованої політики військових, які при відступах під натиском ворога діяли за принципом «випаленої землі», а з іншого – спричинене втечею заляканого пропагандою населення. При цьому сам процес евакуації трансформувалася від поодиноких валок біженців, які рухалися гужовим транспортом, до переміщення залізницями значних людських мас та розселення їх у тиллових районах.

Першочергово влада, керуючись досвідом попередніх воєн, прагнула перекласти справу опікування біженцями на благодійний комітет, який був створений під патронатом Великої княжни Тетяни, дочки Миколи II. Та досить скоро стало очевидним, що на основі громадської благодійності, навіть підкріпленої авторитетом, адміністративною і фінансовою допомогою імператорської сім'ї і Російської держави, надзвичайно складний вузол біженецьких проблем розв'язати неможливо. У середині 1915 р., із запізненням, розпочалося формування відповідної вертикалі державних органів допомоги біженцям та розробка спеціальної законодавчої бази. «Положення про забезпечення потреб біженців» стало одним із перших нормативних актів у ХХ ст., яке окреслило саме поняття «біженець». Відтак соціальна опіка із громадської площини була перенесена у державну, якою стала займатися Особлива нарада з улаштування біженців – спеціально створена при імперському МВС структура. У її підпорядкуванні перебували відповідно губернські та повітові підрозділи, очолені місцевими губернаторами та земськими діячами. Окремо слід виділити участь місцевих самоврядувань, на яких покладалося опікування прибулими біженцями. Спеціальне місце у системі біженецьких органів мав інститут головуповноважених та уповноважених усередині імперії [12, с. 432-433].

За різними даними на українських теренах за часів Російської імперії перебувало від 420361 біженців у листопаді 1915 р. до 761245 – у листопаді 1916 р. [див. Додаток 1]. Для них за державні кошти було організовано розселення, створено мережу притулків, налагоджено лікування у земських та міських медичних закладах, забезпечено одягом та взуттям, дітям біженців надано можливість продовжити навчання, а для дорослих – умови для пошуку праці та ін..

Складним переплетінням різних факторів – економічних, соціальних, психологічних – стала проблема працевлаштування евакуйованого населення. Її по-різному сприймали влада Російської імперії, суспільство й самі біженці, а відтак кожен залишався зі своєю правдою та поясненням сформованого стереотипу щодо небажання останніх працювати. І все ж аналізуючи різнопланові історичні джерела можна встановити, що ці люди в основній масі своїй прагнули знайти роботу й, відшукавши, працювали у сільському господарстві, на гірничих підприємствах Донбасу та Криворіжжя, по найму, у спеціально відкритих для них майстернях, частині вдалося влаштуватися за довоєнним фахом.

У свою чергу імперська влада, безумовно, прагнула використати працю значної кількості біженців, розселених у сільській місцевості, як альтернативу мобілізованим селянам. Офіційні кола, визнавши, що аграрний сектор мав працювати на оборону держави, допускали такий крок як цілком виправданий. Дійсно, Росія пережила мобілізацію безпрецедентної кількості чоловічого населення. На загальноросійському рівні до війська, як доповідав голова Державної думи М. Родзянко у записці імператору, було забрано 50% працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 50 років [13, с. 484]. В Україні показник мобілізації із сільської місцевості був вищим і склав, як засвідчує О. Реєнт, близько 61% працездатних чоловіків [14, с. 99].

Протягом зими – весни 1916 р. влада готувала юридичне обґрунтування необхідності залучення до роботи біженців і, перш за все, до посівної кампанії 1916 р.. Уже 25 січня 1916 р. О. Хвостов, міністр внутрішніх справ, надіслав губернаторам телеграму, у якій пропонувалися заходи щодо забезпечення притоку біженців в аграрні райони. На повітові земські управи покладалося завдання завчасно інформувати біженців щодо наявного обсягу робіт та розміру заробітної плати, виступати посередником у питаннях найму, опікуватися сім'ями біженців, члени яких пішли на сільськогосподарські роботи [15, с. 52]. У лютому того ж року уже міністр землеробства О. Наумов у посланні до губернських і повітових земств наголосив на важливості використання праці біженців в сільському господарстві. Він звернувся до МВС з проханням «обговорити заходи залучення останніх до польових робіт», а також доручити земствам та етнічним комітетам організувати на місцях цю справу [16].

Необхідність біженців працювати і, зокрема, у сільському господарстві, набула юридичного оформлення у «Керівних положеннях з улаштування біженців». Умовою отримання продовольчого пайка для них стала участь в сільськогосподарських роботах. 4 квітня 1916 р. вийшов урядовий циркуляр, що пояснював окремі статті «Керівних положень», зокрема необхідності раціонального використання державних коштів щодо «непрацездатного елементу біженського населення і всеосяжної турботи про організацію праці біженців і особливо праці сільськогосподарської». До процесу належало залучити повітові земські управи, які мали всебічно зайнятися цією справою. Саме у працевлаштуванні біженців влада бачила засіб економії державних коштів. Іншою умовою, яка мала спонукати біженців до пошуку праці, стало забезпечення останніх теплим одягом, білизною і взуттям (один комплект яких видавався на рік). Місцева влада мала пояснити біженцям необхідність «...дбайливого ставлення до виданих їх комплектів одягу і про те, що подальших поповнень її до нової чергової видачі вже не буде, і усе необхідне їм доведеться заробити власною працею» [17, арк. 13 зв.].

У той же час місцеві губернатори, виконуючи урядові настанови, провели низку засідань, на яких обговорювали можливі способи залучення біженців до сільськогосподарських робіт». Наприклад, 25 лютого 1916 р. у Харкові під головуванням віце-губернатора барона О. Розена за участі уповноваженого з улаштування біженців М. Толмачова, голів повітових земських управ, міського голови Д. Багалія та ін., з цього приводу відбулося спеціальне засідання [18, арк. 154-154 зв.]. У результаті дискусій було ухвалено залучити міську управу до формування окремих партій біженців, розселених у місті, та відправити їх у села на роботу. Для цього належало організувати відповідну співпрацю з повітовими предводителями дворянства та головами земських управ. У свою чергу на них покладался збір інформації щодо наявності вільних місць, кількості біженців, готових стати навесні до польових робіт та ін. [19]. При цьому слід зазначити, що повітові земські управи Харківщини досить оперативно зреагували на розпорядження губернської влади. І вже протягом березня надійшли відповіді з місцевостей, де потрібні робочі руки [20, арк. 1-3]. Більше того, Лебединська повітова земська управа була готова вислати до Харкова своїх уповноважених для відбору біженців [21, арк. 3].

У березні 1916 р. Волинський губернатор П. Скаржинський направив до повітових управ телеграму, відповідно до якої останнім належало взяти на облік усіх працездатних біженців, довести до відома місцевих землевласників про можливості використовувати працю біженців та вказати адреси повітових бюро праці, сприяти формуванню сільськогосподарських артілей біженців, розробити маршрути та напрямки їх руху до місць праці, встановити розміри плати, широко оповіщати біженців щодо збереження за ними продовольчої допомоги у разі згоди працювати на польових роботах [22]. Для організації процесу працевлаштування біженців у повітах почали відкриватися бюро праці, які виконували посередницьку місію між наймачами та евакуйованими. Протягом весни – літа 1916 р. певна частина біженців, розселених у сільській місцевості, пішла працювати до місцевих поміщиків, в економії та до селян.

Одними з перших, хто взяв на себе вирішення проблеми працевлаштування біженців стали Веросійський земський союз (далі. – ВЗС) та Всеросійський союз міст (далі. – ВСМ). У вересні 1915 р. за їх ініціативи при відділі з улаштування біженців – спільній структурі ВЗС та ВСМ – було створено Всеросійське бюро праці [23, с. 202]. Ця структура мала повноваження координуючого центру з широкою мережею своїх губернських представництв. Відтак ВЗС та ВСМ, провівши значну роботу у справі організації працевлаштування біженців, вважали за необхідне відреагувати на урядові ініціативи щодо позбавлення евакуйованих державної допомоги. У зв'язку з цим у березні 1916 р. відділ з улаштування біженців оприлюднив висновки щодо умов допомоги працездатним біженцям і скорочення допомоги тим, хто отримують заробітну плату. Наголошувалося, що працездатність біженця не є приводом до позбавлення його державної допомоги. Скорочення чи її припинення мало наступити з моменту, коли той почав отримувати сталу заробітну плату, а не тимчасові та випадкові підробітки. Особу, яка кількаразово ухилялася від роботи, належало дійсно позбавити допомоги, але ніяк не членів її родини. Було обґрунтовано і категорію «непрацездатні»: діти і підлітки обох статей, які відвідували загальні чи професійні школи, діти, які не досягли 16-річного віку, жінки, старші 50 років і чоловіки понад 55 років, вагітні на останньому періоді, породіллі протягом 6 – 8 тижнів після народження дитини, жінки, які доглядали немовлят та малолітні діти [24]. Представники союзів, на відміну від офіційної влади, яка з часом почала розглядати біженців, неохочих працювати, як нероб, підходили до проблеми диференційовано.

Місцева влада та самоврядування з метою полегшення працевлаштування біженців запровадила губернські, міські та повітові бюро праці, які сприяли залученню до роботи якомога ширшого кола біженців. У той же час бюро праці виступили, так би мовити, посередниками та захисниками біженців від експлуатації їх з боку роботодавців [25, с. 80]. Значну роботу виконало й Бюро праці при відділі допомоги постраждалому від війни населенню Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу (далі. – КПЗФ). Серед напрямків його роботи було: «1. Трудове посередництво у Києві та районі, 2. Об'єднання Київських бюро праці, 3. Організаційна розбудова бюро в межах компетенції КПЗФ, 4. Регулювання сільськогосподарського ринку праці» [26, с. 9-12].

Одним із активних було Полтавське бюро праці, створене 17 травня 1916 р. за ініціативи Південноросійської обласної переселенської організації (далі. – ПРОПО). Свою діяльність воно поширювало на місто та повіти губернії [27, арк. 20]. На належному рівні було поставлено й інформативність біженців щодо наявності вільних місць: двічі на тиждень місцева газета публікувала оголошення з вакансіями [28]. Потрібно зазначити, що таку практику мали всі бюро праці українських міст [29]. До того ж досить часто преса публікувала й оголошення самих біженців, які шукали роботу, серед яких найбільше було вчителів, різних службовців, прислуги.

Основним заняттям біженців були роботи у сільському господарстві. У роки Першої світової війни за даними сучасних вітчизняних дослідників в аграрному секторі України працювало понад 500 тис. евакуйованих. Серед наявної робочої сили вони склали 1% у селян та 13% у поміщицьких господарствах [30, с. 495]. На загальноросійському рівні, як зазначив А. Анфімов, цей показник склав 27% [31, с. 305].

Відстежити динаміку прибуття біженців на сільськогосподарські роботи можна на прикладі даних з Харківської губернії [див. Додаток 2]. Найбільше біженців працювало у липні – вересні 1916 р., відповідно 14777, 12422 та 10192 особи. Враховуючи, що на 1 липня у повітах губернії було зареєстровано 78597 евакуйованих, то цей показник склав 18%, 15% та 13%. Зрозуміло, що пік використання робочих рук припав на два літні місяці, коли тривали жнива. Серед працюючих було три категорії – чоловіки, жінки та підлітки. За даними, зібраними повітовими земськими управами протягом серпня – вересня видно, що частка

чоловіків складала 47% (5845) та 41% (4205), жінок 35% (4348) та понад 39% (3952), підлітків 18% (2229) та майже 20% (2035).

За свою роботу біженці отримували заробітну плату залежно від статі, кваліфікації та використання харчів («свої» чи «господаря»). На прикладі матеріалів, щодо роботи біженців в окремих волостях Лебединського повіту Харківської губернії є підстави встановити, що працівників брали до себе селяни, економії та цукрові заводи. На жовтень 1916 р., як повідомляла Харківському губернатору повітова управа, «... із 41 біженця [34 чоловіки та сім жінок. – Л. Ж.] на сільськогосподарські роботи стало 32, решта 9 працюють на цукрових заводах. Поденні робітники працюють щоденно, крім свят і неділі, у середньому 25 днів щомісяця» [32, арк. 16]. Оплата за поденну роботу в селянських господарствах коливалася від 40 коп. до 1 крб., в економіях – від 60 до 80 коп., на цукрових заводах – 60 коп. – 1, 1 крб. [33, арк. 17]. Здебільшого біженці працювали на поденних роботах [34, арк. 25].

У багатьох населених пунктах українських губерній було влаштовано мережу майстерень, де працювали біженці, часто виготовляючи там же для своїх потреб одяг, взуття та ін.. Наприклад, у Полтаві діяли дві швейні майстерні з пошиття теплого одягу [35, арк. 113]. У Києві частина біженок влаштувалася в швейних майстернях губернського відділення Тетянинського комітету, вироби яких йшли на забезпечення потреб самих же біженців. За роботу вони отримували від 60 коп. до 1,5 крб. щоденно [36, с.7]. Цікавим є приклад влаштування майстерень для роботи біженців у Житомирі. На початку лютого 1916 р. Володимиро-Василівське братство, яке очолював протоієрей М. Бурчак-Абрамович, влаштувало у місті швейну та кравецьку майстерні. На урочистому відкритті були присутні П. Скаржинський, волинський губернатор, Н. Оржевська, голова місцевого комітету Червоного Хреста, В. Кандиба, заступник голови губернської земської управи та ін.. Святкову літургію з цього приводу провів архієпископ Євлогій, який пожертвував «1000 аршин полотна та 1000 аршин бумагеї» [37]. У перший день роботи швейної майстерні 6 біженок-працівниць приступили до пошиття білизни та одягу для дітей-біженців. Адміністрація майстерні з тим, щоб місцеve населення могло робити у швачок замовлення, публікувала у житомирській газеті такі оголошення: «Швейна та чоботарська майстерня. Трудова допомога біженцям. Кашперовська, 47. Дешеве та акуратне виконання замовлень. Білизна. Одяг. Взуття» [38].

Частина біженців прагнули хоча б на короткий час влаштувати свою власну справу. На початку січня Вовчанська повітова газета писала: «У різних місцевостях біженці, не бажаючи користуватися благодійністю, організовують свою працю на кооперативних засадах. У Петрограді біженці-латиші, у зв'язку зі значною дорожнечою перевезень всіляких вантажів, влаштували артіль перевізників. Артіль столярів та палітурників уже працює. У Харкові влаштована шевська та чоботарська артілі, на жаль, вони потребують коштів на закупівлю обладнання» [39, с. 18].

Протягом шести місяців 1916 р. Харківський єврейський комітет допомоги жертвам війни виділив 6723 крб. 66 коп. для біженців-євреїв, розміщених в Охтирському, Богодухівському, Зміївському, Ізюмському та інших повітах губернії на їх працевлаштування, відкриття майстерень, організації торгівлі, придбання обладнання, інструментів, коней та ін.. В Одесі єврейські біженці працювали роздрібними торговцями, при цьому кошти на придбання для них товарів місцевий єврейський комітет отримав від проведеного благодійного спектаклю [40]. На початку січня 1916 р. у Житомирі група біженців за підтримки міської управи почала працювати візниками [41]. Проте у місті Слов'янськ Харківської губернії спостерігався й інший, діаметрально протилежний, випадок. «Серед «гужових» біженців прибуло до тридцяти сімей німецьких колоністів із західного фронту. Прибули вони з кіньми. Місто зраділо, так як коней на його потреби не вистачало. Місто звернулося до біженців з проханням йти працювати візниками з щоденною оплатою 2 крб. 50 коп. Вони відмовилися. За деякий час з'явилися [у місцевий комітет. – Л. Ж.] за допомогою. Коней продали» [42].

Частина біженців-чоловіків влаштувалася на промислові підприємства, як, наприклад, завод «Наваль» у Миколаєві [43]. На вересень 1916 р., за даними гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я, на вугільних та антрацитових копальнях їх трудилося 2,5 тисячі [44, с. 127]. Працю біженців використовували на окопних роботах, водних та шосейних шляхах [45, арк. 1-13в.]. На початку евакуації біженці з Галичини й Буковини навіть виражали прохання направити їх на тимчасове проживання до промислових районів, де можна було знайти роботу відповідно їх фаху [46]. Цікаво відзначити, що 21 липня 1915 р. на засіданні Херсонського повітового комітету допомоги біженцям присутній представник Криворізьких рудних заводів Роговський, наголосивши на дефіциті робочих рук, висловив побажання направити до них три тисячі біженців із Поділля та Галичини, оскільки ті мали досвід гірничих робіт [47].

Біженці, які евакуювалися разом зі своїми установами, мали змогу частково отримати роботу за фахом. Наприклад, мирові судді, відповідно до урядового розпорядження, були розподілені по різних судово-мирових округах. На початку січня 1916 р. у Харкові та Харківському повіті було працевлаштовано вісім таких службовців [48]. На прикладі Полтави можна проілюструвати роботу біженців у різних інстанціях. Так на «урядовій телефонній станції» працювали Надія Гайдаш, поштово-телеграфний чиновник Холмської телефонної мережі та Олена Новельт, поштово-телеграфний чиновник Люблінської телефонної мережі з щомісячною оплатою у 75 крб. 33 коп. [49, арк. 16]. Крім того, чотири біженці працювали в губернській землевпорядній комісії, по одному в управлінні акцизних зборів та земельному банку, дві жінки-біженки у з'їзді мирових суддів, сім у міській управі, 16 у бюро ПРОПО, 27 у казенній палаті [50, арк. 17, 19, 21, 25, 30, 41, 48]. Працездатні біженці, особи духовного сану, які були евакуйовані до Полтавської єпархії отримали тимчасові посади, головним чином, псаломщиків при церквах Полтави, Костянтиноградського, Кобеляцького, Кременчуцького, Полтавського та інших повітів [51, с. 246].

Особливість працевлаштування етнічних біженців полягала в тому, що частина з них евакуювалася разом із підприємствами, де вони служили. Усього з території Польщі та Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з них – майже кожне п'яте в українські губернії [52, с. 120]. Найбільша кількість евакуйованих об'єктів знаходилась на Харківщині: 12 заводів, серед яких машинобудівний завод «Герлях і Пульст», меблева фабрика «Конрад Ярнушевич і Ко», фабрика Кржеминського, гвинторізна фабрика Козловського та два банки [53]. На Катеринославщині перебувало вісім заводів (7 з литовських губерній), Київщині – два, по одному – на Полтавщині, Херсонщині та Чернігівщині [54, с. 144]. «У 1914 р. з Варшави до Олександрівська було перебазовано авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних автомайстерень, а в 1915 р. – завод акціонерного товариства «Борман, Шведе і Ко». У 1916 р. з Петрограда до Олександрівська було евакуйовано завод авіаційних моторів акціонерного товариства ДЕКА (тепер – АТ «Мотор Січ»). У цьому ж році з Риги було перевезено великий дрово-цвяховий завод з виробництва «канатів і ланцюгів для Морського Відомства» та викладацький склад чоловічої гімназії в складі 15 осіб» [55, с. 70]. На цих же підприємствах і працювали евакуйовані робітники, перебуваючи у кращому, матеріальному з погляду стабільної платні, становищі, порівняно з рештою біженців. Переважна більшість латишів, за даними представника Латиського Центрального Комітету В. Олава, працювала на оборонних підприємствах [56, с. 8].

Біженці-іноземці могли звертатися як в етнічні бюро праці, так і в структури, створені при земствах чи благодійних спілках. Так в Одесі діяло єврейське бюро праці, відкрите при місцевому «Товаристві поширення ремісничої та землеробської праці євреїв Росії». Воно займалося влаштуванням, головним чином, працівників «інтелігентних професій» [57]. Досить швидко, враховуючи реалії воєнного часу, у Кременчуці Полтавської губернії повітове бюро праці забезпечило робочими місцями 108 із 444 біженців-румунів [58, с. 211]. У 1916 р. у Харкові надавали допомогу єврейське та латиське бюро праці, а також бюро праці від Воєнно-Промислового Комітету та обласного комітету ВСМ [59, с. 6]. Працевлаштуванням польських біженців у Харкові займалися два бюро праці з улаштування біженців – «Центральне» та «Польське».

Для ілюстрації наведемо діяльність латиського бюро праці. З перших же днів його діяльності спостерігався великий приплив біженців, охочих поступити на роботу. Пошук вакансій йшов за допомогою розміщення оголошень в газеті. На першому місці стояв попит на чорноробів, які поденно працювали на заводах: ризькому – «Загальна Електрична Компанія», варшавському машинобудівному – «Генріх і Пульст», казенному паровозобудівному, де виконували «звичайну чорну роботу (тягали залізо, дошки і ін.)». За щоденну роботу жінки та підлітки отримували від 50 коп. до 1 крб., чоловіки до 1,5 крб. [60, с. 26]. На жаль, ці працівники, які до того ж не володіли російською мовою, були цілком залежними від сваволі майстрів та заводської адміністрації [61, с. 27]. Харківські підприємці прагнули використовувати працю біженців, але при цьому пропонували їм мінімальну оплату. «Бували випадки, коли звичайна заробітна плата знижувалася на 25-40%, причому підприємці навіть любили прикриватися маскою добродійності» [62, с. 95]. При цьому навіть паровозобудівний завод, один із провідних підприємств Російської імперії, платив робітникам-біженцям половину зарплати місцевого працівника [63].

Працевлаштування для етнічних біженців мало і свої проблеми. Перш за все, важко було знайти роботу представникам інтелігенції, частині евакуйованих робітників західних промислових окраїн держави ще важче було змиритися із пропозицією стати поденними сільськогосподарськими працівниками. Безумовно, моральні потрясіння, які пережили біженці, занурення їх в незнайоме суспільне, а то й мовне середовище, не завжди сприяли пошуку роботи. Урядові кола Російської імперії причину того, що ці знедолені люди не йшли працювати, вбачали у тій незначній грошовій та харчовій допомозі, яку вони отримували від держави та різних громадських організацій, а також у відвертому небажанні працювати. При цьому офіційна влада прагнула, щоби якомога більша частина біженців сама себе утримувала. Насправді ж проблема була значно глибшого, скоріше психологічного, соціального та життєвого характеру. Першою чи не найважливішою причиною була моральна та душевна перевтома. Уже сучасники, аналізуючи відмови евакуйованих ставати до роботи, прийшли до висновку: «... не можна назвати дармоїдством той стан, у якому опинилися біженці, переживши руйнацію рідних місць, знищення плодів багаторічної праці, переживши розлуку, хвороби і навіть смерть рідних і близьких серцю людей. Вони справді хворі: хворі фізично, хворі морально і душевно» [64].

Не можна назвати неробами тих людей, які в умовах жакливної евакуації в середині літа 1915 р., кілька тижнів перебували в дорозі, втратили усе своє домашнє господарство, загубили своїх родичів. Багато біженців потрапили у зовсім інший чужий світ і їм потрібен був час, щоби вжитися у нову реальність. У листопаді 1915 р. на одній із нарад Харківського губернського комітету ВЗС детально розглядалося питання відмови біженців від роботи. Уповноважений М. Толмачов, репрезентуючи урядове бачення проблеми, наголосив на неможливості того факту, щоби мільйони біженців були неробами й жили з державної допомоги [65]. Натомість С. Ігумнов, голова губернського санітарного бюро, різко виступив проти будь-яких репресивних методів та примусу щодо цих людей: «біженець перебуває у винятковому становищі. Часто мешканець села потрапляє до міста і навпаки, і у цих випадках їм потрібно адаптуватися. Часто у працівників немає ні інструментів, ні матеріалів. Нарешті, якщо йти в кабалу, над цим потрібно поміркувати, поміркувати й над тим, що буде із сім'єю» [66].

Біженці, які пережили жахи евакуації, просто боялися розлучатися із сім'єю, коли робота передбачала переїзд на інше місце. З іншого боку ті, хто загубив у дорозі родину, боялися рушати з місця останнього спільного перебування, часто вони надовго залишалися жити при медико-санітарних та харчових пунктах, у розпачі чекали на рідних, не вірячи у їх смерть [67, с. 82].

Наступна причина відмов – недобросовісне ставлення частини працедавців, які зловживали безпомічним становищем біженців, свідоме заниження їм заробітної плати. Усе це вилилося у значну експлуатацію останніх. З настанням холодів долучилася ще одна причина – відсутність теплого одягу та взуття.

Зрозуміло, що випадки відмови від праці були, та все ж вони не можуть характеризувати загальне ставлення до праці, оскільки ті ж такі сучасники відзначають, що «перше бажання біженця було отримати роботу і влаштуватися якимось чином» [68]. Були серед них і факти озлобленості на владу: «уряд довів нас до злиднів, то тепер хай і утримує» і невдоволення місцевими жителями: «ми втратили майно, а ви тут сидите спокійно і боїтеся витратити на нас копійку» [69, с. 86]. Проте ніхто не мав права дорікнути біженцям у неробстві тільки тому, що серед величезної їх маси можливо знайти нечисленних тих, хто не хотів працювати. Не можна було й відмовити біженцям у їх праві шукати загублених членів родини [70, с. 82].

Таким чином, проблема працевлаштування біженців Першої світової війни видалася досить складною для центральної влади та місцевих самоврядувань, а також і для самих біженців. Знайти компроміс у її вирішенні так не вдалося. Значна кількість евакуйованих отримала хоча б незначний заробіток. При цьому уряд Російської імперії невпинно йшов по шляху скорочення грошової допомоги, вимагаючи від біженців самостійно відшукувати засоби до існування, що в умовах наростаючого безробіття, зумовленого війною, було майже нереально.

Додаток 1

Кількість біженців в українських губерніях (1915–1916 рр.)

№ з/п	Губернія	Листопад 1915 р.	Грудень 1915 р.	Лютий 1916 р.	Червень 1916 р.	Листопад 1916 р.
1	Волинська	Даних немає	77926	77926	91044	201268
2	Катеринославська	220000	227942	244687	242406	226576
3	Київська	Даних немає	20764	20764	20764	42813
4	Подільська	1001	5710	5712	5678	4213
5	Полтавська	24000	23970	30000	32764	42682
6	Таврійська	39574	24987	36344	38826	40654
7	Харківська	91138	116762	117606	114172	120983
8	Херсонська	16000	37846	23849	23714	45832
9	Чернігівська	28648	35435	30833	31724	36224
	Усього	420361	571342	587721	601092	761245

Джерела: Держархів Харківської області. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 36. – Арк. 73; Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – № 33. – С. 55, 56, 76; Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. С приложениями. – Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1916. – С. 82–85.

Додаток 2

Дані про кількість біженців, залучених до сільськогосподарських робіт у Харківській губернії (1916 р.)

№ з/п	Повіт	На 1 липня			На 1 серпня			На 1 вересня			Відмова
		Ч.	Ж.	П.	Ч.	Ж.	П.	Ч.	Ж.	П.	
1	Богодухівський	684			509	341	256	475	253	59	208
2	Валківський	357	425	145	307	424	133	322	431	151	9
3	Вовчанський	3993			1700	1086	100	200	1055	100	-
4	Зміївський	196	89	-	441	186	9	325	92	5	
5	Ізюмський	1411			500	475	300	700	500	222	
6	Куп'янський	971			775	330	197	775	330	194	953
7	Лебединський	57	12	1	40	20	10	10	23	10	
8	Охтирський	764			100	100	92	85	60	55	-
9	Старобільський	131	137	57	135	137	57	50	25	20	
10	Сумський	252	298	193	139	163	70	165	125	75	
11	Харківський	4600			1199	4348	2229	1098	1058	1144	
	Усього	14777			12422			10192			153

Джерело: Держархів Харківської обл. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 122. – Арк. 14, 19, 36, 50, 69, 95.

Джерела та література

1. Dasko Henryk. Remarque, kronikarz uchodźców: [Reżim elektronowy] / H. Dasko – Warunki dostępu: <http://serwisy.gazeta.pl/wyborcza/1,34474,3090444.html>. – Nazwa z ekranu.
2. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918) / Л. М. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2009. – 360 с.
3. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
4. Жванко Л.М. Перша світова війна: біженці в Україні (1914 – 1918 рр.) : дис... д. іст. наук: 07.00.01 / Л. М. Жванко. – Полтава, 2012. – 704 с.
5. Гвоздик В. С. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915 – 1916 рр.) / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 70–74.
6. Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час Першої світової війни / В. Качмала // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 97–107.
7. Заброварний Б. Й. Українське село в роки першої світової війни / Б. Й. Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк, 2002. – 148 с.
8. Історія українського селянства : нариси в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Т. 1. – 631 с.
9. Турченко Ф. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., 2003. – 304 с.
10. Korzeniowski M. Tułaczcy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mańdzik, D. Tarasiuk. – Lublin, 2007. – 238 s.
11. Korzeniowski M. Tułaczcy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mańdzik, D. Tarasiuk. – Lublin, 2007. – 238 s.
12. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
13. Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Т. 1. – 631 с.
14. Реєнт О. Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16. Ч. 1 : На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. – С. 88–103.
15. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т. М. Китанина. – Ленинград : Из-во «Наука». Ленинградское отделение, 1985. – 384 с.
16. Привлечение беженцев к сельскохозяйственным работам // Известия Херсонского уездного земства. – 1916. – №7. – 12 февраля.
17. Державний архів Харківської області (далі. – Держархів Харківської обл.). – Ф.18. – Оп.21. – Спр.120.
18. Держархів Харківської обл. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.23.
19. О применении труда беженцев на сельскохозяйственных работах // Волчанский земский листок. – 1916. – №16. – 24 апреля.
20. Держархів Харківської обл. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.20.
21. Держархів Харківської обл. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.20.
22. Привлечение беженцев на сельскохозяйственные работы // Жизнь Волыни. – 1916. – 13 марта.
23. Беженцы // Известия Главного Комитета ВЗС. – 1916. – №24. – 15 января. – С. 200–204.
24. Заключение отдела по устройству беженцев об условиях помощи трудоспособным беженцам и о сокращении пособий получивши заработок // Волчанский земский листок. – 1916. – №11. – 13 марта.
25. Комиссия по оказанию помощи беженцам при Ярославском Гор. Комитете В.С.Г. // Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – №24. – 15 января. – С. 80–81.
26. О задачах и деятельности Киевского обласного и Центрального Бюро Труда В.З. // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта. – 1916. – № 21. – 24 июля.
27. Державний архів Полтавської області (далі. – Держархів Полтавської обл.). – Ф.992. – Оп.1. – Спр.8.
28. Полтавское Центральное бюро труда // Полтавский день. – 1915. – 24 августа.
29. Бюро по приисканию работ для беженцев // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 31 июля.
30. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Т. 1. – 631 с.
31. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.) / А. М. Анфимов. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 384 с.
32. Держархів Харківської обл. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.106.
33. Держархів Харківської обл. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.106.
34. Держархів Харківської обл. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.88.
35. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, (далі. – ЦДІАК України). – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1743.
36. Деятельность Волынского и Киевского отделений Комитета Ее Высочества // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 6. – 15 августа. – С. 7–8.
37. Открытие мастерских, учрежденных для беженцев // Жизнь Волыни. – 1916. – 3 февраля.
38. Объявление // Жизнь Волыни. – 1916. – 10 февраля.
39. Артели среди беженцев // Волчанский земский листок. – 1916. – № 1 – 2. – 9 января. – С. 18.
40. Помощь беженцам // Одесский листок. – 1915. – 20 августа.
41. Ходатайство группы беженцев // Жизнь Волыни. – 1916. – 20 января.
42. Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
43. Безработные беженцы // Одесский листок. – 1916. – 13 августа.
44. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.

45. ЦДІАК України. – Ф.692. – Оп.63 (195). – Спр.106.
46. Галицийские беженцы // Земская мысль. – 1915. – 9 июля.
47. Земская хроника. Беженцы // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – №32. – 7 августа.
48. Хроника // Утро. – 1916. – 6 января.
49. Держархів Полтавської обл. – Ф.992. – Оп.1. – Спр.4.
50. Держархів Полтавської обл. – Ф.992. – Оп.1. – Спр.4.
51. Жванко Л. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни / Л. Жванко // Історія релігій в Україні: праці XIII-ї міжнарод. наук. конф. 20 – 22 трав. 2003 р. – Кн. I. – [Ред. кол. В. Гаюк, Я. Дашкевич, Л. Моравська]. – Львів : Логос, 2003. – С. 233–238.
52. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.
53. Эвакуация промышленных предприятий из литовских губерний // Горнозаводское дело. – 1915. – 15 ноября.
54. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Т.М. Лихачова. – Х., 2010. – 220 с.
55. Гвоздик В. С. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915–1916 рр.) / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 70–74.
56. Деятельность Волынского и Киевского отделений Комитета Ее Высочества // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – №6. – 15 августа. – С. 8.
57. Среди беженцев // Одесский листок. – 1915. – 20 августа.
58. Жванко Л. М. Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині / Л. М. Жванко // Архіви і документальна спадщина Полтави : минуле, сучасне, перспективи. 1903–2003: наук.-практич. конф. / редкол. Г. П. Білоус [та ін.]. – Полтава, 2003. – С. 208–215.
59. Справочная книга «Весь Харьков» на 1916 год. Издание Е.С. Элькина. – Х. : Типогр. «Печатник», Рыбная, 28, 1916. – 290 с.
60. Žvanko Ļubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916) / Ļ. Žvanko // Latvijas Kara museum gadagrāmata. X. – Rīga : Latvijas Karamusejs, 2009. – L. 19–38.
61. Жур М. Організація і діяльність польських товариств в Харкові наприкінці XIX – початку XX ст. / М. Жур, О. Ніколаєнко // Польська діаспора у Харкові : історія та сучасність: матеріали наук. конф., 24 квіт. 2004 р. – Х. : Майдан, 2004. – С. 21–30.
62. Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов по вопросу об устройству и эвакуации беженцев. Харьков, 29, 30 ноября 1 декабря 1915 г. – Х. : Тип. «Печатник», Рыбная ул., 28, 1916. – 190 с.
63. Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
64. Пункт по распределению беженцев и Бюро Труда В.С.Г. в гор. Харькове // Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – №24. – 15 января. – С. 81–82.
65. Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
66. Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
67. Комитет Западного Фронта Вс. Зем. Союза // Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – № 24. – 15 января.
68. Хотят ли беженцы работать? // Южный край. – 1915. – 19 ноября.
69. Бюро Труда при Котелевском подкомитете помощи беженцам // Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – №24. – 15 января. – С. 85–87.
70. Пункт по распределению беженцев и Бюро Труда В.С.Г. в гор. Харькове // Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – №24. – 15 января. – С. 82.

Жванко Л. Н. Проблемы трудоустройства беженцев Первой мировой войны в украинских губерниях во время Российской империи.

В статье, подготовленной на основе новых архивных источников и периодических изданий, проанализированы основные аспекты проблемы трудоустройства беженцев Первой мировой войны, которые нашли временное пристанище в украинских губерниях. Было доказано, что основным занятием этой новой категории украинского социума стала работа в сельском хозяйстве. Также выделены факторы, которые влияли на способность беженцев работать.

Ключевые слова: Первая мировая война, беженцы, трудоустройство, украинские губернии.

Zhvanko L. M. Problems of employment refugees of the First world war in Ukrainian provinces during the Russian Empire

In a paper prepared on the basis of new archival sources and periodicals, was analyzed the main aspects of employment refugees of World War I who had founded temporary shelter in the Ukrainian provinces. It was proved that the main occupation of this new category of Ukrainian society had worked in agriculture. Also were singled out some psychological factors that affect the ability of refugees to work.

Keywords: First World War, refugees, employment, Ukrainian province.